

შუქია აზრიჟონიჟი

ხმამამვიტი ჟმენიჟის სტრუქტურისა და მართლჟიარის საპირთხმვი მართლჟი

ხმამამვიტი სიტყუეების სახელით ცნობილ ონომატოპოეტურ ლექსიჟასთან დაკავშირებით ისმის ორი საკითხი: ერთ მხრივ, ნომინაციის პრინციპისა და, მეორე მხრივ, საკუთარი და ნასესხები ლექსიჟის ურთიერთმიჯართებისა.

სახელდების ფუნდამენტური პრობლემა, ფიუსეი-ფესეის ჟიდილში რომ აისახა, ფესეის სასარგებლოდ, ე. ი. ენობრივი ნიშნის ნებისმიერობის (პირობითობის) სასარგებლოდ გადაწყდა, — და გადაწყდა საბოლოოდ. ფიუსეის იდეა კი დღესდღეობით თუ ცოცხლობს, — მხოლოდღა პერიფერიული ლექსიჟის მასალის ხარჯზე. ამ მასალაში, ჟწინარეს ყოვლისა, ხმამამვიტი სიტყუეები ივარაუდებია, რამდენადაც ყველაზე მეტად სწორედ ისინი „ჟგვანან“, თუ შეიძლება ასე ითქვას, აღსანიშნს, და ამ ინფორმაციას თვით ტერმინიც გვაწვდის. ხმამამვიტი ანუ იმიტაცია სწორედ ამ მსგავსების პირობით ხარისხზე მიგვანიშნებს, თორემ თავისთავად მსგავსება, როგორც ობიექტური მოგლენა, ფაქტო, ამ მომენტს, ცხადია, არ გულისხმობს, ანდა — უფრო ზუსტად — აუცილებლობით არ გულისხმობს.

მაგრამ საკითხის თუნდაც ამგვარი დაყენება ვერ გვაზღვევს იმ პარადოქსისაგან, რომლითაც იმთავითვე დამუხტული ონომატოპოეტური ლექსიჟა ყოველ ენაში და, მათ შორის, ქართულშიც. რაში მდგომარეობს ეს პარადოქსი?

ერთი მხრივ, ტერმინში ასახული იმიტაციური ბუნების გამო მოსალოდნელია ეს ლექსიჟა მაქსიმალური ინტენსივინაღურობით გამოირჩეოდეს: სახელდება ძირითადად ხმის გამომცემ მოძრაობებსა და მათს წყაროსთანა დაკავშირებულ, რომლებიც *a priori* თითქოს ერთნაირად უნდა გვესმოდეს თუ გვეჩვენებოდეს სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკეთ.

* წაკითხულია 1990 წ. 3 იანვარს თბილისის სახ. უნივერსიტეტში აკად. ვ. ჟოფურისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო სესიაზე.

შაგრამ როგორც აღმოჩნდა, ონომატოპეტური შეხვედრები სხვადასხვა ენაში იშვიათი დამთხვევის ფარგლებს ვერ სცოლდები (მაგ., გუ-გუ! — ку-ку! აქედან: გუგული — кукушка). ამიტომ მის მსგავსებასაც რხევის (თუ რყევის) ფართო ამპლიტუდა აქვს, რაც „სიმბოლურად“ შეიძლება ასე შემოგვეფარვა: წიწილების მოსახმობიდან (წიბა-წიბა! აქედან: წიწილა, შდრ. რუსული щип-щип! და აქედან: щипленок) შამლის ყივილამდე (ყიყლიყა! შდრ. რუს. кукареку!).

მეორე მხრივ: ფაქტობრივ ყოველ ენაში საკუთარი ლექსიკის დიდ ნაწილს სწორედ ხმაბაძვითი სიტყვები წარმოადგენს. ნასესხობებში ამ ლექსიკის ხვედრი გაცილებით ნაკლებია.

ხმაბაძვითი სიტყვების სტრუქტურული მოდულების მრავალფეროვნების მიუხედავად, ბევრათკომპლექსები, თანხმოვანთა და ხმოვანთა კომბინაციები და თანხმოდევრობა კანონზომიერ სურათს ქმნის, რის გამოც ხშირად თვით უცნობ ერთეულსაც კი არა მარტო მშობლიურად აღვიქვამთ, არამედ — ამავე გზით — თითქმის მაქსიმალური სიზუსტითაც ამოვიცნობთ მის მნიშვნელობას¹.

ხმაბაძვითი სიტყვების ძირითად მსხსენ. წ. „პირველადი მას-ღარები“² წარმოადგენს, რომლებსაც გყრდნობა მედიოაქტიური

თუნცა მიბაძვა ონომატოპეტური ლექსიკის დიდი ნაწილის საფუძველია, ტერმინად მისი ხმარება მაინც პირობითია და შეიძლება ნაკარნახევი იყოს საკუთარი, არანასესებში ტერმინის შექონელობის სურვილით (თვით კომპოზიტი ხმაბაძვაც კალკირებულია). უფრო რეალური წინაპრის ასახვა იქნებოდა მათთვის ინტენსივობის გამომხატველ ლექსიკა, ე. წ. ინტენსივები გვიწოდებინა.

1 აქ უადგილო არ იქნებოდა იმ ლინგვისტური ანეკდოტის გახსენება, რომელშიც დაწუნებულია (ქართველის პიზიციიდან) რუსული სიტყვების пушка-სა და вороней-ს თითქოსდა შეუფერებელი მიმართება აღსანიშნისა და ერთმანეთი-საღმი (ზომი-სიდიდის თვალსზრისით). ამგვარ ინტერპრეტაციას კარვად გამოხატავს ამ რუსული სიტყვების თანმხლები რიტმი და ინტონაცია: пушка სიტყვის მოკლედ და წვრილ ხმაზე (მძალი ტონით) წარმოთქმა აღსანიშნის საუნის კნინობითად აღქმის აღსტურებს (შდრ. პუჭა, პუსკა; მეგრ. აკაბუეხა = ერთი ზეწო), ხოლო вороней სიტყვისა — რ ბერის ძლიერი ვიბრირებით და დაბალ ხმაზე წარმოთქმა საპირისპირო (ე. ი. დიდთან, მაგ., ზარბაზანთან) ასოციაციის ქვეცნობიერი გამოამხატველია.

მაშასადამე, უცხოენოვანი ლექსიკური ერთეულების ასოციაციური აღქმის საფუძველი ისევ მშობლიურ, დედაენზე დამყარებულ განწყობაშია საგარაუდებელი.

2 ტერმინი ვაქუენის არნ. ზიქობაე. ს. იხ. მისი: ქართული ენის ზოგადი დახასიათება: ქველ, I, 1950, გვ. 075.

ზმნები, -ებ და -ობ-თემისნიშნისებში: ჭიკჭიკი > ჭიკჭიკებს, ბარბაცი > ბარბაციებს... შარიშური > შარიშურობს, ბორძიკი > ბორძიკობს...

ეს არის მეტად სპეციფიკური წარმოება, თუ ვაფიქსივრებთ იმას, რომ ზმნური ფორმები ქართულში, ჩვეულებრივ, ან ზმნის ძირისაგან იწარმოება, ანდა — სახელისაგან. ჩვეულებრივი მასდარები ზმნურ პარადიგმებს არ აწარმოებს.

ონომატოპოეტური ზმნების სტრუქტურა მეტ-ნაკლები სიზუსტითა და დეტალიზაციით შესწავლილია გ. ლეტერსის, ა. შანიძის, ფ. ნაისერის, ვ. თოფურის, ს. ჟღენტის, ფ. ერთელიშვილის, ბ. ფოჩხუას, ლ. სანიკიძისა და სხვათა ნაშრომებში³. განსაკუთრებით ეს ეხება რედუპლიკაციის გზით მიღებულ სიტყვებს. ცვლილებებში იგულისხმება: ნაყარი ფუძის თავკიდური ან ბოლოკიდური თანხმოვნის ჩანაცვლება, ხმოვანთა მონაცვლეობა, თანხმოვნის ჩაგარდნა და მისთ.

აქ არ შევხებით (ან შევხებით მხოლოდ ზოგადად — შედარებისათვის) ჭიკჭიკ, ხითხით, რახრახ... ჩურჩულ, ფარფატ, ბარბაც და მსგავსი სახის მასდარებს.

ჩვენ გვინტერესებს არარედუპლიცირებული ერთეულები, რომლებიც რედუპლიცირებულს ემსგავსება ფუძის ბოლოკიდური სონორების შემცველი კომპლექსებით. შდრ.: გუგუნი — ბრაგუნი, ბრა-ხუნი...; ყიყინი — ქვითინი, სლიბინი...; კურკური — ფათური...; კაკანი — ბრაგვანი, ტყაპანი... და ა. შ.

გარდა სონორებისა, ყურადღებას იქცევს ხმოვანთა საკითხიც, სახელდობრ, ბოლოკიდური სონორის წინამავალი ხმოვნისა და, საერთოდ, ამგვარ მასდარულ ფორმებში ხმოვნების თანამიმდევრობის საკითხი:

მასდართა აუსლაუტში სონორთაგან ყველაზე ხშირია ნ, შემდეგ რ და ლ: ლაწანი, ტყაპანი.. ჩლიფინი, ქვითინი... სლუყუნი, გრუხუნი...; ფათური, ცმაყური...; ფართხალი, ფანცქალი... ფორხილი...

³ G. Deeters, Armenisch und Südkaukasisch: Caucasia, 1927, № 4; ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; F. Neisser, Studien zur georgischen Wortbildung: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXXI, 2, Wiesbaden, 1953; ვ. თოფური, ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან. VI. კომპოზიტი: ქესა, I, 1959; ს. ჟღენტი, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა, I, თბ., 1960; ფ. ერთელიშვილი, ზმნური ფუძეების ფონმატური სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები ქართულში, თბ., 1970; ბ. ფოჩხუა, ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974; ლ. სანიკიძე, გოგონა ქართულში: ივეწ, III, თბ., 1976; ქ. ლათუაძე-შვილი, რედუპლიკაციის ქართულ ენაში (საკანდიდატო დისერტაცია), ავტორეფერატი, თბ., 1990 და სხვ.

რაც შეეხება ხმოვნებს, აუსლაუტში უხშირესია ა და მაღალი აწეულობის ხმოვნები ი და უ. შუა საფეხურზე მდგომი ე და ო თითქმის არ გვხვდება. ო დასტურდება ფაქტობრივ მხოლოდ რედუპლიცირებულ სიტყვებში (როზროზი, ხორხორი...) და, როგორც ფ. ერთელიშვილი აღნიშნავს, სამშარცელიან -იალ-დაბოლოებიან მასდარებში (ჩოჩიალი, ხოხიალი, ბოძიალი და მისთ.)⁴.

ენტერესს იწვევს აგრეთვე თანხმოვანთა და ხმოვანთა თანამიმდევრობა. ზემოთაც აღვნიშნეთ წინამორბედი მკვლევრებს მაერ კომპლექსების დახასიათება თანხმოვნების რაგვარობის მიხედვით (ხშული, სონორი, ნაპრალოვანი). მაგრამ ამგვარი კვლევის გაგრძელება უნდა იყოს, ჩვენი აზრით, არა ისტო თანხმოვანკომპლექსების შესწავლა, არამედ ხმოვნით გათიშული თანხმოვნების თანამიმდევრობის ძიებაც წარმოთქმის ადგილის გათვალისწინებით. მაგ., რაკუნი, ბრაგუნი, ბრახუნი, ბრაგვანი, ბრახანი, პაკუნი, პრაკუნი და სხვ. მოწმობს იმას, რომ რ სონორი ან ლაბიალურა ბ უსწრებს ველარულ გ, ვ თანხმოვნებს ან ფარინგალურ ხ-ს და არა პირუკუ. მაგრამ იგივე თანხმოვნები (ხ, კ, ქ...) აფრიკატების მომდევნოდ (პარმონიულ კომპლექსებში) ან მათი შემადგენელ წინაყნისმიერი (განსაკუთრებით — დენტალების) თანხმოვნების ან სიბილანტების შემდეგ ითავსებს გამთიშველი ხმოვნის მომდევნო რ სონორს. მაგ., წყარუნი, თქარუნი, ჩხარუნი, ჟღარუნი და მისთ.

თანამიმდევრობანი შეიძლება შედარებით ნეიტრალური, უფრო ზუსტად — ნაკლებ შეზღუდული იყოს. ასეთია ველარული კ და სინა სიბილანტი სონორთან შეხამებაში. მაგ., სლუკუნი — კრუსუნი... ანდა: რ სონორთან შეხამებისას ნ და ხ თავისუფლად უცვლიან ერთმანეთს ადგილს: ხრიგინი — გრუხუნი...

ყველა შემთხვევას ჩამოთვალს აქ არ შეუძლებით, დავძენთ კი, რომ საჭიროა თითოეული კომბინაციის დეტალური შესწავლა.

რაც შეეხება ხმოვანთა თანამიმდევრობას, გამოიყოფა შემდეგ შემთხვევები:

ა) მარცვლებში მეორდება ხმოვნები: ა ი, და უ (ტყაპანი, რიხინი, ბუზღუნი);

ბ) ფართო ხმოვანს მოსდევს ვიწრო. ყველაზე ხშირია ა — უ თანამიმდევრობა: თქარუნი, რახუნი, ფათური...);

გ) შედარებით იშვიათად გვხვდება ო — ი კომბინაცია, ე. ი. საშუალო აწეულობიდან მაღლისაკენ და უკანა რიგიდან წინა რიგისაკენ (ფორხილი; შდრ. ბორძიკი, პოტიკი).

⁴ ფ. ერთელიშვილი, ღასახ. ნაშრ., გვ. 88.

ე. წ. პირველადი მასდარები მრავალი თვალსაზრისით არის საინტერესო. მილოდინის საწინააღმდეგოდ, -ან, -არ, -აღ ბოლოკოდური კომპლექსებით გაფორმებული მასდარები არ იკუმშება. მაგ., **ბაბანი** — **ბაბანისა** (შდრ. **საბანი** — **საბანისა**), **ფართხალი** — **ფართხალისა** (შდრ. **ფართხალი** — **ფართხალისა**; უფრო მოკლე სახელებში: **მხხალი** — **მხხლისა**, **მხალი** — **მხლისა**). მხოლოდ რედუქციაცია რომ არ უნდა იყოს კუმშვის შემავალებელი ფაქტორი, ამას მოწმობს ანალოგიური რედუქციირებული სახელის კუმშვა (შდრ. **კაკანი** — **კაკანისა** და: **კაკალი** — **კაკლისა**).

უკუმშველობის მიზეზი მასდარების მიკროსისტემაშია სავარაუდებელი და მას უნდა განსაზღვრავდეს შემოფარგლული სემანტიკური ველი და სპეციფიკური მორფოლოგიური და ფონემატური სტრუქტურა პირველადი მასდარებია. -ან, -არ, -აღ და სხვათა ფუნქცია სიტყვაწარმოებითს ფუნქციას უტოლდება და მათი შემცველი სიტყვები უკუმშველი რჩება (შდრ. დერიაციული -ა სუფიქსის უკვეცლობა). ესეც არ იყოს, გაცილებით მეტია სხვა სტრუქტურის უკუმშველი მასდარები (-ინ, -უნ, -ილ, -ულ... კომპლექსებიანი, ანდა რაკრაკი, ხითხითი ტიპისა, რომელთა კუმშვა გამორიცხულია).

კიდევ ერთი საგულისხმო თავისებურება საანალიზო მასდარებისა: ყოველ მათგანს შეიძლება დაერთოს დერიაციული -ა სუფიქსი, რომელიც მას მსაზღვრელად აქცევს და კვეცისაგან იცავს მათ:

ს საანალიზო მასდარებისაგან ზმნური ფორმების წარმოებისას საგულისხმო ოპოზიცია იქმნება: ერთპირიანი ზმნის მეორე სერის ფორმები, განსაკუთრებით, წამყვან სრული შეიძლება ვაწარმოოთ როგორც შედრიაქტიური ფორმით, ე. ი. ბირეფექსით, ისე ენებითს -დ სუფიქსით. შდრ.: **გაისრიალა** — **გასრიალა**, **გაიჭრიალა** — **გაჭრიალა** და... პირველ შემთხვევაში მოქმედების ვრცობა უფრო ხელშესახებია, მეორეში კი მომენტობრივი ასპექტი ქარბობს. შდრ. ასევე: **გაიბზულია** და **დაიბზულა**. აქ ოპოზიციაში ზმნისწინთა სხვადასხვაობაც გრევა, თუმცა ვადაწყვეტი მიიწვ ზედმეტი მარცხლის მონაწილეობა ჩანს. ერთგვარადი მოქმედების გამოსახატავად ძნელად კუმშვადი -ილ სუფიქსი შეიკუმშა მომენტობრივი ასპექტის ხაზგასასმელად, მაშინ როცა უწყვეტობის ფუნქციის ვადმოცემისას მან შეინარჩუნა ი ხმოვანი. ასეთივეა: **გა-ი-მზულია**, **გა-ი-წულია** და მისთ. (იხ. ჩვენი უ ხმოვანზე ფუიკავთავებულ ზმნათა უღლებასთან დაკავშირებული ნორმატიული საკითხები: ივე, XXVII, თბ., 1988, გვ. 192).

ამასთან დაკავშირებით დღის წესრიგში დგას ვითარების გარემოებად გამოყენებულ ამგვარ მასდარებთან სინტაქსში ხმარებელი ზმნების პარალიგმების საკითხი. ზედპირული დაკვირვებითაც კი უარული ასპექტის ფორმები ქარბობს, განსაკუთრებით რედუქციაციისას (შდრ.: „ჩუჩუხითი გამორბოდა“, „წკრიალ-წკრიალით ჯალობდა“). გათრმავებასთან დაკავშირებით ვერადს ვერ ავუვლით შორისდებულთა გამეორებასაც, რაც ახალ ერთეულს აყალიბებს ან ახალ ელფერს სძენს შორისდებულს (მაგ.: **ტა, ტა, ტა, ტა!** რანირად ბრდღვინავს არაველი ხო, ხო, ხო, ხო! — ხმელეთს როგორ ეხეთქება ზღვა! — შ მატკავარიანი).

ტიკტიკ-ი > ტიკტიკ-ა (ნათ. ტიკტიკა-სი), ბუხუნ-ი > ბუხუნ-ა (ნათ. ბუხუნა-სი), კრიალ-ი > კრიალა (ნათ. კრიალა-სი) და მისთ. ამ -ა-ს, იმისდა მიხედვით, თუ რომელ მეტყველებს ნაწილს ან როგორ სხელს დაერთვის, სხვადასხვა ფუნქცია ეძებნება: მასუბსტიანტივებელი, ქონების აღმნიშვნელი, კნინობითობის მაწარმოებელი, მატობონიმებელი და სხვ. აწკარაა, რომ ე. წ. პირველად მასდარებზე დართული -ა სუფიქსი მაადიექტივებელია (ე. ი. ზედსართავის მაწარმოებელი) ან მასპარტიციპირებელი (ანუ მიმღობის მაწარმოებელი) და ფუნქციურად თითქმის იდენტურია ნაცარქექია ტიპის რთულ მიმღობათა -ა მაწარმოებლისა. ამგვარ მიმღობებთან ანალოგია მოიცავს კიდევ ორ ასპექტს:

1. პირველად მასდარებზე დართული -ა სუფიქსი წარმოებულ მიმღობებს თვისების მუდმივობას, პერმანენტულობას ანიჭებს, რაც, ცხადია, არსებითად მასდართა სემანტიკური მნიშვნელობიდან გამომდინარეობს. მაგ., ბუხუნა — ვინც საერთოდ ბუხუნებს, ვისაც სჩვევია ბუხუნი, ბუხუნით ლაპარაკი (საამისო განმარტებებისათვის იხ. ქველ). ამგვარი მიმღობები გავრცელებულია: შუშხუნა, კრიჭინა, წრუწუნა, წრიალა... ზოგი მათგანი კი საკუთარ სახელადაც კი ქცეულა: ციალა.

თუ გავიზიარებთ ფ. ერთელიშვილისეულ ინტერპრეტაციას, რომლის მიხედვითაც ნაცარქექია ტიპის მიმღობები მეორე ხოლმეობითისაგან მიღებულად მიიჩნევა, ჩვენი საანალიზო მასდარებისაგან მიღებული მიმღობებიც ფუნქციურად ამ კომპოზიტებს გაუტოლდება, რამდენადაც ხოლმეობითის უწინარესი ფუნქცია მრავალგზისობის აღნიშვნაა. როგორც ჩიტირეკია, მხეწვია, ისე ბოლოქანქალა, ხეკაკუნა (=კოდალა) და მარტივი დრუტუნა, კრიჭინა, წრიალა... ერთიანდებიან ერთი საერთო ასპექტობრივ-სემანტიკური ნიშნით — უწყვეტობით, პერმანენტულობით, მრავალგზისობით. ამიტომ -ა-დართული პირველადი მასდარები მიმღობებად უნდა მივიჩნიოთ: ისინი გამოხატავენ მოქმედებას და მათ მოეპოვებათ ასპექტი.

მსგავსება სხვადა: როგორც ნაცარქექია ტიპის, ისე ბუზლუნა ტიპის მიმღობები აუსლაოტის ცალკეულ ელემენტებად დაშლის გარეშე ემსგავსებიან კნინობით-საალერსო სახელთა დაბოლოებას. შდრ. ჩიტირეკია, ბელტიყლაპია... ანდა მარტივი მიმღობები: პრანქია, მანჭია... და ზმნური ანტრობონიმები: მინდია, ფიქრია..., ხოლო მეორე მხრივ: ზურია, გოგია, პეტრია, პავლია და სხვ.; შდრ. აგრეთვე: ბუზლუნა და: დათუნა, თამუნა, ბიჭუნა...; ლაქუცა, ღლაბუცა და:

6 ფ. ერთელიშვილი, ერთი ტიპის მიმღობა ქართულში, თსუ შრ., 71, 1958, გვ. 253—259.

ბაბუცა, გოგუცა...; კირკიტა, ღირღიტა და: გოგიტა, ხოსიტა, ბეუ-
ტა... სისინა, შიშინა და: ბეკინა, გოგინა.. ტუკტოკა, ლოკლიკა (ლიკ-
ლიკაძე გვარიცაა, მეტსახელისაგან მიღებული) და: ბერიკა...; ბუტ-
ბუტა და ხახუტა და მრავალი სხვა.

როგორც ვხედავთ, საკუთარ სახელთა პალერსო-კნინობითი სუ-
ფიქსები იმავე კომპლექსებს შორიაფს, რასაც -ა-დართული პირველადი
მასღარები და -ია- დაბოლოებანი (ფაქტობრივ, ისევე -ა-დართული)
მიმღებობიც. ეს კომპლექსებია: -ან, -ინ, -უნ; -ალ, -ილ, -ულ; -აკ,
-იკ, -უკ; -იტ, -უტ; -იჩ, -უჩ; -უც... და, თუმცა დღეს მათ სრულიად
სხვადასხვა სისტემაში განვიხილავთ კომპონენტებს დონეზე, მთლიან
მოდელებს თვალსაზრისით და აერთო ექსპრესიული ფუნქციის
თვალსაზრისითაც ისინი უთუოდ ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირშია
განსახილველი.

უფრო შორსაც შეიძლება წავიდეთ თვით ცxc ან ccxc, ე. ი.
ცალხმოვნანი სტრუქტურის მქონე სიტყვებში, რომელთაგან განსა-
კუთრებით გამოირჩევა ფაუნის (ფრანელების, ცხოველების, მწერ-
ბის) აღმნიშვნელი სახელები, შემთხვევითად ვერ შევიჩნევთ ამავე
კომპლექსებს აუსლაუტში (მაგ.: ჩიტო, ზეიტო, კვატი... ჭუკო, ზხოკო...).
ალარაფერს ვამბობთ ხმაბაძვანზე აგებულ რედუპლიცირებულ სიტ-
ყვებზე, როგორიცაა: წრწუნა, ჭრიჭინა, თრითინა, ღერღები, ბე-
კეკა და ნისთ., რომელთაგან ზოგიერთი ნამდვილ ტერმინადაა ქცეუ-
ლი (ე. ი. სალიტერატურო ნორმა), ზოგიც დიალექტურ გრთეულად
დასტურდება (ბჟიტი, ღერღები).

ამავე კონტექსტშია განსახილველი (ასეთსავე კავშირშია) ცხოველ-
თა და ფრინველთა ხმიანობის ან მათი მოხმობის გამომხატველი
კომპლექსებისაგან ნაწარმოები მიფერებითი, საალერსო სახელები
ცხოველებისა ან ფორმები ზოონიმებისა, რომელთა ნაწილი საბავშვო
ლექსიკას (ე. წ. „გადიების ენას“) წარმოადგენს, ნაწილიც ტერმინე-
ბად არის დამკვიდრებული (წიწილა, ჩოჩორო). შდრ. აგრეთვე
საბავშვო ლექსიკა: ამუნია (<ამ!), ფისუნია (<ფისო!), ჭუჭულა/ჭუ-
ჭული (<ჭუ-ჭუ!), ღრუტუნა (<ღრუტ-ღრუტ!), ჭუჯი (<ჭუკა-ჭუკა!),
წიწილა (<წიპა-წიპა!). შდრ. ანალოგიურად ნაწარმოები ფუჩინა
(<თფუჩი, თფუჩი! — იხ. კ. გამსახურდიას „დიდოსტატის მარჯვენა“),
ჩოკინა/ჩოჩორო (<ჩოშ!) და სხვ. ამ სიტყვებშიც — როგორც ფუ-
ძებში, ისე დაბოლოებებში — ვიწრო ხმოვნები ჭარბობს.

ზემოთ განხილულ წარმოებასთან დაკავშირებით უმდიდრეს მა-
სალას იძლევა რ. ინანიშვილის მოთხრობები (განსაკუთრებით, სოფ-
ლის ციკლისა), რომლებშიც უკვე არსებული ნაწარმოები სიტყვ-
ბიდან ფუძისეული კომპლექსების გამოყოფით აქუსტიკური ეფექტით

ბი უფრო წმინდა, ასე ვთქვათ, პირველქმნილი სახითაა წარმოდგენილი, და ეს ხერხი უთუოდ მწერლის სტილის ერთ-ერთ სახიერ კომპონენტად უნდა მივიჩნიოთ. ნიმუშები:

...მალიონი დიდი, ჩახჩახა ვარსკვლავი ანთია და ისინილა კრუტუნებენ: — კრუ, კრუ, კრუ! („გოგონა, რომელსაც ღამე შეუყვარდა“). ზოგი კაცალი ველარ მითითმენს, ისკუტებს და — ტყა! — ღარს... ბალახებში რომ დაეკრავ, — ხარ! — წამოვლენ ყვილ-ხვილით მიწისკენ („ზამთრისპირის ბინდი“). ცოყი... დასკუბდება უკანა ფეხებზე და — ფიტ! ფიტ! — უჯავრდება ჩიტებს (იქვე). სკვინჩა ჩიტები ღობეზე სხედან და ნაღვლიანად იძახიან: — სკვინჩ! სკვინჩ! („ბეხა“). [მონადირეები] წაიღებენ... თოდებს, ჩაუსაფრდებიან ჯიხებს და — ბახი ბახი („უწიშა პაპას იმბავი“). სინიავს შიო პაპასი... ფუ-ფუ-ფუ! ფშინიავს არაიხნად („შიო პაპასი და მისი აახვარის იმბავი“). შეხტება პატარა ჩოკინა, გადატრიალდება პერსი და — ზოპ! — ისევ კოხტად დვას თობივე ფეხზე (იქვე). შიო პაპა და იმისი სახედარი კი ისევ ნელ-ნელა, აუჩქარებლად განაგრძობდნენ გზას: — პაკ-პუი! პაკ-პუი! (იქვე). მიდის და გული — დაგ-ღუგ! დაგ-ღუგ! („ზამთრის ზღაპარი“). — მოვდივარ და უცებ — ღაწ! —... რაღაცა დამეცა („კაცი“). უკვალავ თოვლში — შლამ-შლუპ, შლამ-შლუპ — მივდივარ და მივაბუქებ („დუმილი გზა-ში“). ნაღვლიანი ჭოტი ზის და... თოდის წუთებს: — ჭუუტ! ჭუუტ! ჭუუტ! (იქვე). ნელ-ნელა შეცვალა და — ტყაც! — გახსნა („საკვირველი იმბავი ტყეში“). ჩვენი მგელიკა იმეგ დატრიალდა და ტყა-ტყუშ, ტყა-ტყუშ — მიირბინა შიშველი ფეხებით სკამთან. ხრიგ-ხრიგ-ხრიგ — ახრიგინდა სკამი („მედიკოს პირველი გმირული საქმე“)?.

რაც შეეხება წმინდა ხმაბაძვითა მასდარებასა და მათგან ნაწირ-მოებ ზმინებს, ამ მხრივ ნამდვილ ქრესტომათიას წარმოადგენს რ. ინანიშვილისავე მოთხრობა „წვიმა, მერე ისევ მზე“.

რამდენადაც ხმაბაძვა და კინოზინი-სალერსო სიტყვების წარმოებ-ს კავშირი ასე ხელშეისახებია, მწერლის სტილის ზემოაღნიშნული თვისებებზე და თითქმის აუცილებლობით გულისხმობს ამ დერი-ვაციულ საშუალებათა სისტემატურ გამოყენებასაც. მართლაც, ამ მხრივ არაჩვეულებრივად მდიდარია უკვე ხსენებული მოთხრობები. მაგ.: ტვლეპიები, ბობლინები (ასე უწოდებს მონადირე დათევებს), ყრუჩეჩავ! (ბებია პაპას), ბობლია (კაცის სახელია), მელია-ენაწელია, ციყვუნია-ბიჭუნია; ქათმების სახელები: ბაჯუჯა, ცანცარა (ვარდა უკვე ცნობილი ქოჩორა, ნაცარა, ღაბუა-სი), ჭუქნია (ბოჩოლას სახელია, მოთხრობაში ახსნილია: ჭუქყიანსა ჰვავდაო) და მისთ.

ასევე შორს წაგვიყვანდა ანთროპონიმების ქართული ფორმების არაჩვეულებრივად მდიდარი წარმოება გიორგი ლეონიძის პროზაში, რაც არაერთგვარადა აღნიშნულია სამეცნიერო ნაშრომებსა თუ პოპულარულ ნარკვევებში,

7 მთავარი მთავალითები სხვა მწერლებთანაც შეიძლება შეგვხვდეს (მაგ.: გუ-გუ-გუ! გუჯუნებენ თელბი, — ა. კალანდაძე), მაგრამ მათთვის ეს სტილური ხერხი ესოდენ დამახასიათებელი არ არის.

რ. ინანიშვილის მაგალითები ასე უხვად იმიტომ მოვიხმეთ, რომ ჩვენ მიერ შემოაღნიშნული მჭიდრო კავშირი სხვადასხვა მორფოლოგიურ-სემანტიკურ ოდენობას შორის კლასიკურად (და მაქსიმალურად!) არის ილუსტრირებული სწორედ ამ მწერლის ნაწერებში. და თუ მკითხველს არ ტოვებს ნუმოზიურობის განცდა მათი კითხვისას, ამაში უთუოდ დიდი (თუ არა გადამწყვეტი) წილი ბგერწერის თვალსაზრისით კერძოდ ამგვარ ლექსიკას უდევს.

აღბათ, ამგვარი ბგერწერის „წყალობაცა“ ანა კალანდაძის პოეზიაში შედარებით უცნობი მიკროტოპონიმებისა და ფიტონიმების მშობლიურად განცდა ქართველი მკითხველის მიერ. ეს სახელებია: **ჯამჯამას მთა, ჭიჭაკვის ჭალა... ვარდკაჭაჭა, ბორბოლიჭყები...**

აუხსტიკური ეფექტის შექმნაში საკმაოდ მნიშვნელოვანი ჩანს სიბილიანტების, განსაკუთრებით, აფრიკატების როლი. ეს შეპირობებული უნდა იყოს მათი ხმიანობის გავრძელების უნარით (**სისინი, ზუზუნი, შიშინი, შიშხინი, ჩიჩინი, ჩუჩუნი, ჩურჩული...**). ამ მხრივ თითქმის უნიკალურია **-იალ-**დაბოლოებიანი მოდელის მასდარებში თითქმის აუცილებელი რ სონორა, რომელიც ვიბრაციის ეფექტს იწვევს. ესენია: **რიალი, ზრიალი, სრიალი, შრიალი, გრიალი, ხრიალი, ღრიალი, წრიალი, ჭრიალი..** ფ. ერთელიშვილი ამ ტიპის მასდარებსაც რედუბლიკაციის შედეგად თვლის: მეზობელი **ი** და **ა** ხმოვნები შესაბამისად პირველი და მეორე სეგმენტების ხმოვნებად არის მიჩნეული⁸.

სხვა შემთხვევებისაგან განსხვავებით, სადაც თანხმოვანთა მერყეობა დამაჯერებლადაა ახსნილი, **-იალ-**დაბოლოებიათ მასდარებში თანხმოვნების დაკარგვა ნაკლებ დამაჯერებელია და დამატებითს ახსნას საჭიროებს. და, თუ არა ანალოგია, მეტად (და მით უფრო) გაჭირდებოდა არასონორიანი ერთეულების ამავე გზით ახსნა. ესენია: **კიაფი, წიოკი, წიაქი, ზიაქი, კრიახი** (ეს უკანასკნელი **კრუხ-**თან უნდა მიდიოდეს, ან — პირიქით — მისგან მოდიოდეს: მიმართულებას ამ შემთხვევაში მნიშვნელობა არა აქვს).

სხვა რომ არაფერი, თვით **რ-**ს შემცველ მასდარებში უმარტივესი **რიალი** ფორმა ლოგიკურად უნდა გამოირიცხავდეს ნაყარი ფუძეების არსებობას. მაგრამ, კიდევ რომ ჩაგვეთვალა **-იალ** კომპლექსი წარმოშობით რედუბლიკირებული ფუძის ნაშთად და არა სუფიქსად, სინქრონიაში შუა მოდელის გამიყოფას ეს ხელს არ შეუშლის (და ამას თვით ფ. ერთელიშვილიც აღნიშნავს, როცა წერს, რომ **-იალ** ანემადა სუფიქსად აღიქმება⁹). მეტიც, არათუ დაბოლოება **-იალ-**,

⁸ ფ. ერთელიშვილი, ზმნური ფუძეების... გვ. 217.

⁹ იქვე, გვ. 222.

არამედ მთელი სიტყვა რიალ-ი (გარდა, ალბათ, იალ-კიალ-ისა და ციალ-ისა) გამოდის ამ მოდელის მასდართა მიუცილებელ კომპონენტად და რად მივიჩნევთ მას — ფუქედ თუ სიგრძეში მია „გადამაჭარბებელ“ სუფიქსად, ინტენპრეტაციის საქმეა: სემანტიკურ სპეციფიკს იგი არსებითად არ ცვლის.

ის ფაქტი, რომ რ სონორია, საკმარისი არ არის ზემოჩამოთვლილი შემთხვევების ასახსნელად. აუცილებელია იმის აღნიშვნა, რომ იგი ვიბრანტია და, ამდენად, ხელს ეწყობს მოძრაობის უწყვეტობის, წრიული მოძრაობის გადმოცემას.

ამიტომ შემთხვევითი არ უხდა იყოს, რომ ეს ბგერა ხშირად მონაწილეობს მდინარეთა სახელებში (საგულისხმოა თვით სიტყვა მდინარის ეტიმოლოგიის), და სპეციფიკური პილტონიშული სუფიქსიც (-ურა) სწორედ მას ეყრდნობა.

რ ბგერის ვიბრირების უნარი კარგად ჩანს ქართულ პოეზიაში. განსაკუთრებით ეს ითქმის გ. ტაბიძის შესახებ, რომლის ბგერწერაში დიდი ადგილი უჭირავს ქარის ქროლვის მუსიკას. გავიხსენოთ თუნდაც ლექსები „ქარი ჰქრის“ ან „ლურჯა ცხენები“. ამ უკანასკნელის შინაგანი და გარეგანი რითმები — ლექსის საყრდენი ერთეულები — რ-ს მონაწილეობით არიან ნიშანდებული (ნამქერი, ნაფერი, ნაპირი, შენაპირი; ვერაფერი, მიუსაფარი; მხარეში, გარეშე, თარეში, სამარეშე; უხარია, არ არიან, სიზმარია, სამარეა... ანდა: „მხოლოდ შუქთა კამარა ვერაფერმა დაფარა, მშრალ რაცხვებს ამარა უდაბნოში ღელდება...“). იქნებ ამიტომეცა, რომ ლექსის დამამთავრებელ აკორდში წრიული, უმიზნო, ფატალური და სასოწარკვეთილი მოძრაობის სემანტიკას სწორედ რ ვიბრანტის შემცველი სიტყვები ითავსებთ და უმეტესობა სწორედ საანალიზო მასდარებითაა გამოხატული. ყველა ეს ხერხი ერთობლივად, ერთმანეთის გერდით, მაპიზნოზებელ და დამეღებტრობებელ ბგერითს ეფექტს წარმოშობს:

რიგორც ზღვის ზეტიალი, რიგორც ბედის ტრიალი,
ჩქარა გრგვინვა-გრაალით ჰქრიათ ლურჯა ცხენები.

ანალოგიური მუსიკალური ეფექტის მქონეა რ ბგერის დაქინებული გამეორება ს. ჩიქოვანის ლექსების ციკლის „ორკესტრიული ლექსალობის“ ერთ-ერთ საუკეთესო ლექსში „ჭარბორია“, რომელშიც ცხენების ქროლვა არაჩვეულებრივი ბგერწერითაა გადმოცემული:

ფაფარი, ფუნჯირი, ფარღული, ორველი ცხენების,
ვაფრინდი, წერანი, მერგლი შორიდან მიხდორს და წალიებს...

სხვაგან („ცირა“-ში) რ ბგერის ვიბრირებით ფრინველთა ფრენაა გადმოცემული:

გადაფრინდნენ, გადმოფრინდნენ ფრინველები უბინადრო...

უბინადრო, უპარადრო, ძარბაიდეს ცისადგამი¹⁰.

*
* *
*

ჩვენ აქ ძირითადად შევეხეთ ე. წ. პირველადი მასდარებით გამოხატულ ხმაბადვითს ლექსიკას — როგორც საალერსო-კინოზობით სახელებთან, ისე — ია წარმოების ნიმუშებებთან კავშირში, აგრეთვე ფრინველთა და ცხოველთა ხმინობისა თუ მათი მოხმობის საფუძველზე წარმოქმნილ სიტყვებთან კავშირში.

ანალოგიური მსგელოზბა სხვა ერთეულებზედაც შეიძლებოდა გაგვევრცელებინა. კერძოდ, მიგვაჩნია, რომ გემოს ან სხვა ნიშნით მარკირებული, არანეიტრალური სემანტიკის სახელთა შორის ამავე რიგისაა: წიწკა, წიწმატი, პილიპი, კინჭარი, კინაქინა, სამხალა... ანალოგიური აბსტრაქტული სახელებია: სუნხი, ზიზლი, შხამი... გავიხსენოთ ერთგვარი აგებულების ზედსართავეებიც, რომლებიც სიცხარე-სიმეავეს აღნიშნავენ: მწარე, მხადე, მლაშე, მყავე, ცხარე (ზედსართავი ცხელიც ამ უკანასკნელის ფუძეს უნდა იზიარებდეს). შდრ., ერთი მხრივ, სიბილანტების მონაწილეობით მიღებული და, მეორე მხრივ, ხშულების შემცველი, სტრუქტურულად დაპირისპირებული ზედსართავეები (ტკბილი, აგრეთვე თბილი...). საინტერესოა აგრეთვე რედუბლიცირებული ზედსართავეები ჩერჩეტი, ცერცეტი და მისთ, რომლებიც უმიზნო და უაზრო მოქმედებასთანაა დაკავშირებული, რასაც მათგან ნაწარმოები ზმნები ნათლად აგლენს: მიჩერჩეტობს (=სულელურად, უაზრად მიდის), დაცერცეტობს და ა. შ. (შდრ. გამოთქმა: დამკდარი ჭკუის პატრონია. ე. ი. ოპოზიცია მოძრაობა-უქ-

¹⁰ ამასთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ გავახსენდეს მოპასანის ნოველა „მაროკა“, რომელსაც ლაიტმოტივად გასდევს სამხრეთელი, კერძოდ, აფრიკელი პერსონაჟი ქალის მეტყველებაში რ ბერის მავარი ვიზრაციით მიღებული შთაბეჭდილება მიხრობლისა. აი, რამდენიმე ნიმუში: „ყოფელი ასო „რ“ მის პირში ეტლის გრაილივით გაისმოდა. მაროკა ერქვა... ამ სახელს ისე ამოობდა, თითქოს ერთი თხუთმეტი „რ“ მინც რეულიყო შგ; სიტყვა „სახსოვარის“ „რ“ დიდხანს გააგრძელა, ისე, თითქოს კლდეზე ნაკადული ჩამოდის შხუილ-შხუილით; და ყოველი „რ“, რაც სიტყვებში ერია, ისე იყო გამოთქმული მის მიერ, გვგონებოდათ, ჩვეულებრივი ენხალის ხმაო; სიტყვა „მეყვარები“ ისე გაისნა, თითქოს შეტევაზე გადასვლის დალაბანდი დაუტრესო; გაჯლისებულმა ქალმა თავისი „რ“-ნარევი მფარ-მავარი სიტყვები დააყარა“ [იგულისხმება: უდროოდ დაბრუნებულ ქმარს].

დრამგენტებს ვიმოწმებთ მოპასანის ნოველების კრებულის „სიყვარულის“ თ. სახოკისეული თარგმანის მიხედვით (1962 წ.).

რაობის ნიშნითაა პირობადებული). სავარაუდებელია, რომ ამ მხრივ ანტონიმების სტრუქტურების შეპირისპირებათი ანალიზი უთუოდ პერსპექტიული იქნება.

*
* *
*

დასასრულ, უნდა შევეხეთ ნორმის საკითხს, რომელიც ისმის პირველადი მასდარებისაგან ნაწარმოებ ზმნებში თემატური -ებ და -ობ სუფიქსების ხმარებასთან დაკავშირებით. შეინიშნება გარკვეული კანონზომიერება მათს განაწილებაში ზმნის სტრუქტურის მიხედვით:

1. ფუძისეული ხმოვნის კამერებისას (ა — ა, ი — ი, უ — უ) ზმნის ფუძეს აწარმოებს -ებ თემის ნიშანი:

ბაბანებს, ფართხალებს; სასინებს, ზლიფინებს; გუგუნებს, გრუნუნებს...

2. შერეულხმოვნაირი ზმნური ფუძეების თემას -ობ სუფიქსი აწარმოებს:

ბრახუნობს, რაყუნობს, ფათურობს...

3. იგივე ითქმის „-ია + თანხმოვანი“ მოდელის მასდარისაგან ზმნის წარმოების შესახებ, როცა თანხმოვანი სონორი არ არის:

კაფობს, წიოკობს, კრიახობს...

4. -იალ-ელემენტაირი მასდარისაგან ნაწარმოებ ზმნებში:

ა) უხმოვნოფუძიანი ზმნები -ებ სუფიქსს დაირთავს:

სრიალებს, ტრიალებს, ჭრიალებს...

ბ) ხმოვნოფუძიანი ან ზმნისწინდართული ფორმები -ობ სუფიქსს დაირთავს:

ბოდილობს, ხეტიალობს...; დაბორილობს, დაყიალობს...

გამონაკლისს წარმოადგენს ა — ა თანამიმდევრობისა და ნ-ზე ფუძეგათავებული მასდარებისაგან ნაწარმოები ზმნები, რომლებიც არც ერთ სუფიქსს არ დაირთავენ. ეს მასდარებია: ტყაპანი, ბრაგვანი, ბრახვანი და სხვ. საკომპენსაციოდ ეს მასდარები სპეციფიკურ ზმნებთან შეხამებაში ქმნიან ფრაზეოლოგიზმებს: ბრაგვანი (ბრახვანი, ტყაპანი...) მოადინა (გაადინა, გასძვრა). უსრული ასპექტის ფორმები (აწმყო, ნაწყო უსრული) ამ ზმნებს აკლია.